

Író a száműzetésben: Mikes Kelemen

Szerkesztette Tüskés Gábor, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2012 (Historia Litteraria, 28), 355 l.

A 2011. év, Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója, az emigráns író életének és életművének kutatásában – talán nem túlzás azt mondani – újabb mérföldkönek bizonyult. Újabbnak, mert korábban már volt néhány alapvető és meghatározó stációja a modern irodalomtörténeti Mikes-kép kialakításának: elsősorban az író összes műveinek Hopp Lajos által létrehozott hatkötetes kritikai kiadása 1966–1988 között, majd az ennek hozadékaként – és már fájdalmas módon posztumusként – megjelent két Hopp Lajos-kötet, amelyek egyike az *Életút és írói pályakezdet* (Bp., Universitas, 2000; Historia Litteraria, 7) feldolgozása volt, a másik *A fordító Mikes* (Bp., Universitas, 2002; Historia Litteraria, 12) műhelytitkait tárta fel igen alapos filológiai apparátussal. Az 1990-es év, az író születésének 300. évfordulója, ugyancsak előrelendítette a kutatást; erről meggyőződhetünk, ha szemügyre vesszük a példaszerűen összeállított, impozáns Mikes-bibliográfia (Mikes Kelemen: *Válogatott bibliográfia*, összeáll. KUN Zsuzsanna, MACZÁK Ibolya, Bp.–Eger, MTA ITI–Líceum, 2011) megfelelő éveinek tételeit. Ebből a kiadványból rekonstruálható a kutatástörténet, ami jelentős segítséget nyújt ahhoz, hogy a most megjelent gazdag tartalmú tanulmánykötet tudományos hozamát mérlegre tegyük, s a korábbi szakirodalomhoz képest újdonságait méltassuk.

Az *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen* című tanulmánykötet már címével is jelzi, hogy a gazdag és sokrétű életmű mely

szegmentumára igyekezett a kutatás figyelmét elsősorban ráirányítani. Ezt a kötet szerkesztője, Tüskés Gábor az előszóban pontosan meg is határozza. Eszerint „a száműzetés, a külső és belső emigráció léthelyzete a 20. századi ember egyik alapvető tapasztalata, amely világszerte gazdag és változatos művészeti alkotásokat indukált. Mikes azon viszonylag kis számú alkotó közé tartozik, akik a száműzetésben, annak hatására váltak íróvá” (5). Éppen ez a különleges helyzet tette alkalmassá a témát nemzetközi kontextusba helyezésre, ez indokolta, hogy 2011 októberében háromnapos tanácskozássra kerüljön sor, s azon francia, angol, német, olasz és török szakemberek részvételével jöjjön létre eszmecsere Mikes életművéről, irodalmi és képzőművészeti recepciójáról, valamint az ő kapcsán az emigráns írói lét különféle aspektusairól.

A nagyszabású nemzetközi konferencia anyagából a jelen kötet logikus tematikai csoportosításban, négy blokkba rendezve 28 tanulmányt ad közre, ehhez járul még ötödikként a *Dokumentáció* formájában hozzátartozó kamarakiállítás katalógus, amely az ELTE Egyetemi Könyvtárának és az Egri Főegyházmezei Könyvtárnak az állományából a Mikes szellemi világára vonatkozó köteteket regisztrálja. Összességében tehát igen gazdag, sokrétű és sokféleképp hasznosítható anyagot ad közre a kötet, amelynek fontosabb eredményei nélkülözhetetlenek lesznek a további kutatások számára.

A tanulmányok első csoportja értelmező módon a történelmi háttérrel vizsgálja, azokat a helyszíneket és körülményeket, amelyek között Mikes élt és írt. A száműzött írónak a francia diplomáciához fűződő viszonyát Tóth Ferenc a korábbi ismereteinket meghaladó és bővítő adatokkal tárgyalja: sorra bemutatja a korszak konstantinápolyi francia nagyköveteit, az emigrációhoz fűződő viszonyukat, és valószínűsíti azt a feltételezést, hogy a rodostói emigráció iratai francia közvetítéssel kerültek Magyarországra. Ezt látszik igazolni a tanulmány, amely Mikesnek a francia nagykövetség kulturális környezetével kialakult szoros kapcsolatait hangsúlyozza. Az író kapcsolati hálójának másik irányát, a török Portával kialakult viszonyát tárgyalja Papp Sándor írása, amely ismeretlen oszmán levéltári források alapján szól Mikes utolsó éveiről. Mikes három évig töltötte be a bujdosók vezetőjének, a *básbug*nak a tisztségét, s ezalatt a nagyvezírral és a defterdárral kellett kapcsolatot tartania. Levélváltásukból kiderül, hogy az oszmán hatóságokkal szemben a helyi autonómiák (amilyen a bujdosóké is volt) csak igen korlátozottan tudták érdekeiket érvényesíteni. A rodostói emigráció helyzetének megítélését ez a tanulmány így jelentős mértékben árnyalja. A történelmi blokk további dolgozatai közül az egyik az elkobzott Mikes-birtokok sorsáról szól, köztülve a zágoni udvarház 1716-ban készült leírását (Csáki Árpád), a másik a levelekben Bercsényiné Csáky Krisztina környezetében említett „óbesterné” kilétét igyekszik felderíteni, s őt Hans Jacob Dietrich ezredes feleségével látja azonosíthatónak (Mészáros Kálmán).

A tanulmányok másik nagy csoportja a *Levelek* műfaji és tárgy történeti kérdé-

seit veszi górcső alá. Három írás is a *Törökországi levelek* és a francia levélregény kapcsolatának különféle nézőpontokból történő megvilágításával foglalkozik. Alapvető és szemléleti irányt kijelölő megfogalmazásnak látjuk itt Kovács Ilona álláspontját, amely szerint: „A megélt események pusztán attól a gesztustól, hogy nyelvi formát öltenek, és valamilyen formában megörökíti őket az, aki fontosnak tartja tapasztalatainak vagy érzéseinek megosztását másokkal, szimbolikus szférába kerülnek, ahol az új közeg törvényei érvényesülnek, különböző színvonalon, de mindig nyelvi eszközökkel, különböző irodalmi szinteken” (53). Ez a nézőpont biztosítja, hogy Mikes leveleiben jóval többet lássunk, mint az emigráció történetének dokumentumait, s hogy azt valóban levélregényként értelmezzük, „édes nénjét” pedig ne a valóságban keressük, hanem az irodalom világában lássuk élőnek. Bódi Katalin ugyancsak ezt a vélekedést erősíti, amikor a *Levelek* recepciótörténetének a francia levélregényekkel történő összevetése után arra a következtetésre jut, hogy Mikes műve egyedi karakterű példánya a műfajnak (74). Mindezt további újabb megfigyeléssel egészíti ki Pál Ágnes, amikor Roger de Bussy-Rabutin gróf és Sévigné márkiné levelezése kapcsán az utólagosan megszerkesztett és korrigált szöveg új dimenziójára figyelmeztet, s arra hívja fel a figyelmet, hogy a misszilis, illetve fiktív levél fogalma az ilyen eljárások után módosul, s így a levelezéskötet „az átdolgozás és az utólagos olvasói értelmezés alapján” válik missziliként értelmezett műfajból fiktív írói alkotássá.

További két dolgozat Mikes forrásainak kérdéséhez szól hozzá: a 90. levél agádájának előzményeiről Fröhlich Ida, a források azonosításának általános nehéz-

ségeiről Kovács Eszter értekezik. Mindketten hangsúlyozzák, hogy egyrészt az átvételek természete (jelöletlensége), másrészt a rodostói száműzött olvasmányainak sokfélesége, műveltségének rétegzettsége különösen is megnehezíti a filológus törekvését a források feltárása terén.

A kötet harmadik nagy egysége *Nyelv, stílus, retorika, poétika* címmel fogja össze a szorosabb értelemben is az író szövegeire vonatkozó újabb kutatásokat. Szathmári István *Az Ifjak Kalauza* fordításának későbbi javításait veszi szemügyre, s a hangtani, mondattani és szókincsbeli korrekciók tüzetes vizsgálata alapján jut arra a következtetésre, hogy Mikes „valamilyest érzekelte a nyelvi egységnek, az irodalmi nyelvnek, a művelt köznyelvnek a fontosságát”, s ezt igyekezett is érvényesíteni stílusában, amikor az eredetinek elvont morális tanításait gördülékenyebb formákba öntötte, derűs életszemléletéhez adaptálta. Magától értetődő, hogy a nyelvészeti vizsgálatok között helyet kellett kapnia a *Leveleskönyv* török szavairól szóló értekezésnek is, a közel száz török közszó, húsz személy- és negyvenegy helynév sorra vétele és elemzése Kakuk Zsuzsa munkája. A mikesi stílushoz olyanra szorosan kötődő közmondások és szólások számbavételét és csoportosítását Paczolay Gyula végezte el, aminek révén ismét csak egyik legfontosabb karakterjegyét érintette a levelek szövegének. Újdonsága vizsgálódásának, hogy a Mikesnél olvasható proverbiumok első magyarországi előfordulásait kronológiai rendben tüntette fel, s külön csoportba osztotta a legelőször nála megjelent adatokat, ezzel mindenképp közelebb kerülhetünk Mikes nyelvteremtő erejének megismeréséhez. A hagyományos nyelvészeti megközelítések mellett ott találjuk a digitális

Mikes-szótár munkálatairól Kiss Margit által adott helyzetképet, amely a modern számítógépes eljárások és a tradicionális filológiai eszközök együttműködésének lehetőségét is példázza. A készülő adatbázis reményt ad arra, hogy a 18. század első felének magyar nyelvállapotát minden eddiginél alaposabban megismerhessük.

A sorra következő tanulmányok a modern irodalomtudományi módszerek közül többnek a sikeres alkalmazását mutatják be. Sajter Laura a *Leveleskönyvet* Bahtyin dialóguselméletének és a hermeneutika ilyen jellegű nézeteinek felhasználásával elemzi, s ezek terminológiájával írja le az írói pozíciót. Eszerint P. E. grófnő megalkotásával az exiliumban élő szerző „hiányt kompenzál”, az értő olvasóhoz fűződő kapcsolat hiányát pótolja. Ilyen értelemben „önmeghatározási kísérlet”-ről lehet itt beszélni, a bujdosó a levelek szövegében életre keltett önképpel készíti magát a hazájával (avagy utókorával?) esedékes jövődöbeli találkozásra, szembenézésre. Jenei Teréz ugyancsak új metódust alkalmaz a levelek stílusvizsgálatában, a pragmatika és a funkcionális alakzatelmélet segítségével mutatja be az ironia változatait, dominánsnak tartja az ilyen hangvételt, s ezt számos idézettel illusztrálja. Értekezése – túl az elemzett szövegen – általában is utal az ironikus nyelv karakterteremtő képességére, a nyelv háttartalan lehetőségeire.

Alapvetően új szempontot iktat be a Mikes-szövegek vizsgálatába Knapp Éva értekezése, amely egy eddig elhanyagolt szempontnak, az író retorikai műveltségének feltérképezését vállalta. Minthogy Mikes a kolozsvári jezsuita iskola diákja volt, logikus feltevés, hogy az ott elsajátított retorikai és episztolográfiai elvek útmutatásai szerint szerkesztette szöve-

geit. Míg korábban Hopp Lajos főként a francia levélírói tradíciót vélte döntőnek Mikes műveltségében, addig Knapp Éva sokkal inkább meghatározónak látta és meggyőzően mutatja be a jezsuita gimnáziumi oktatás hatását az ifjú Mikes írásművészetére. Justus Lipsius *Epistolica institutio* (1614) című klasszikus művétől kezdve számos levélelmélet (mint például Simon Verepaeus, Joannes Kwatkiewicz műve) inspirálhatta, gazdagíthatta Mikes ilyen irányú ismereteit. Meghatározó lehetett e tekintetben a levélíró Cicero is, akit a jezsuita oktatásban első számú tekintélynek tartottak, a *Ratio studiorum* pedig egyenesen előírta a cicerói episztolák tanulmányozását s azoknak szókincsével levelek fogalmazását is. Az „írásos előzmények nélkül megszólaló” Mikes korábbi képét módosítja tehát Knapp Éva értekezése, amelynek eredményeként most már számon kell tartanunk a jezsuita retorikaoktatás elméleti és gyakorlati útmutatásait is az egykori kolozsvári diák, a későbbi levélíró felkészültségében, aki azután alkotó módon továbbfejlesztette, emigráns helyzetéhez adaptálta korai episztolográfiai stúdiumait.

További két dolgozat járul még hozzá a Mikes-szövegek újszerű megközelítéséhez. Bányász Melinda a Mikes által lefordított *Les journées amusantes* eredeti szövegének, valamint a mű angol és magyar fordításának néhány aspektusát veszi szemügyre, s ezáltal jellemzi a magyar fordító sűrítő, rövidítő, tömörítő eljárását. Hegedüs Béla három Mikes-mű irodalomszemléletének összevetésére vállalkozik, ennek kapcsán többnyire kérdéseket vet fel az irodalom célját illetően, s a hasznosság és multság (*prodesse et delectare, utile et dulce*) motívumait keresi a vizsgált szövegekben.

Végül a negyedik nagy egység a hatás- és befogadástörténet körében készült tanulmányokat fogja egybe. Fenyő István a *Törökországi levelek* sorsát kíséri figyelemmel a 19. századi magyar irodalomtörténeti munkákban. Megfigyelése szerint a korszak többnyire csak történeti dokumentumként, naplóként értékelte vagy éppen filológiai rejtélyként kezelte a levelegyűttest, csupán Erdélyi János és Arany János érzékelte Mikes írói kvalitásait. Arany szerint a mikesi magyar stílus párját „egy írónál sem találjuk Pázmán óta”, ő volt az, aki – Fenyő vizsgálata szerint – elsőként érzett rá a mikesi próza valódi esztétikai értékeire. Jól kiegészíti ezt a képet Czifra Mariann áttekintése, amely a *Törökországi levelek* kiadásait tekinti át, úgy azonban, hogy azok kontextusát is felrajzolja. A hat kiadó – Kultsár István, Toldy Ferenc, Abafi Lajos, Császár Elemér, Erődi Béla és Miklós Ferenc – mindegyikére kényszerűen hatottak koruk gazdasági és politikai körülményei. Kitűnik a vizsgált adatokból, hogy eleinte Rákóczi alakja miatt irányult a figyelem a bujdosók életébe bepillantást engedő levelekre, csak fokozatosan került az érdeklődés középpontjába maga a szerző és főként egyedi irodalmi stílusa. Meggyőző Czifra Mariann konklúziója, mely szerint „mind egyik kiadásban egy másik Mikes Kelemen születik újjá” (225). Ehhez hozzátehetjük: épp ez mutatja az ő jelentőségét, az a rétegzett értékvilág, amelyben minden kor megtalálja a saját elvárásai horizontjába illeszkedő Mikes-képet. Ezt igazolja az a tény is, hogy a levélkötet megjelenése után az még a korabeli énekköltészetre is hatással volt, erről szól Csörsz Rumen István kottával is illusztrált dolgozata.

A rodostói levélgyűjtemény hazakerülésének körülményei még ma sem egészen

tisztázottak, a kézirat hazai sorsának alakulásáról viszont most már Tüskés Gábor tanulmánya révén sokkal világosabb képünk van. Mindeddig csak a kritikai kiadás rövid megjegyzésére hagyatkozhattunk arra vonatkozóan, hogy miként került Toldy Ferentől a kézirat Bartakovics Béla egri érsek tulajdonába, onnan pedig mai őrzési helyére, az egri Főegyházmegyei Könyvtárba. Most már tudjuk Tüskés Gábor kitartó filológiai nyomozása eredményeképp, hogy a kiválóan képzett, széles látókörű, tudománypártoló egri főpap nem vásárlás vagy ajándékozás fejében jutott az értékes kéziratot kötethez: Toldy a saját adósságai elengedése fejében hagyta nála a korábban már átadott néhány kötetet. A neves irodalomtörténész anyagi könnyelműsége nyomán az értékes, eredeti kézirat útja Egerbe vezetett. Hozzátehetjük: nem került rossz helyre, amit az is mutat, hogy az autográf hasonmása az egri Líceum Kiadó és az MTA Irodalomtudományi Intézete közös kiadványaként reprezentatív formában, Tüskés Gábor szöveggondozásával még az évfordulóra megjelent (Bp.–Eger, 2011).

A Mikes-utóélet egy további területének vizsgálata következik ez után: Tüskés Anna Mikes képzőművészeti ábrázolásait veszi sorra dolgozatában. Áttekintése látványosan egészíti ki a szövegkiadásokról szóló megállapításokat, mivel a szóba hozott és amellet a kiváló minőségű képeken is bemutatott festmények, portrék, szobrok, domborművek, érmék, plakettek, freskók és grafikák egész során jelennek meg a koronként változó Mikes-értelmezések, amelyek magukon viselik koruk és mesterük ízlésének jegyeit. A színes ábrák jelentősen emelik a kötet értékét, s egyben az ikonográfia-történethez is fontos hozzájárulást jelentenek, mivel

korábban Veress Dániel csupán öt Mikes-ábrázolást regisztrált, Tüskés Anna gyűjteménye viszont több mint ötven alkotást számlál.

További öt tanulmány Mikes újkori recepciójának és kultuszának különböző aspektusait elemzi. Hites Sándor a magyar irodalmi emigrációknak Mikeshez való viszonyát mérlegeli számos idézet alapján. Látható ezekből, hogy az emigráns költők mindenkor saját léthelyzetük előzményeként értelmezték a rodostói száműzött alakját, önértelmezésük részévé téve a mikesi tradíciót, épp ezért aligha helytálló itt – bármely modern költő esetében – Mikes „félreértéséről” beszélni (270). Szentesi Zsolt a 20. század második felének magyar regény- és drámairodalmában veszi sorra a Mikes-értelmezéseket, s közülük a legsikerültebbnek Takács Tibor *Erdély köpönyegében* című, 1974-ben megjelent regényét tartja. Értékelésével messzemenően egyetérthetünk, mivel ez a mű a Moldovába utazó és ott kínzó dilemma előtt álló Mikest állítja középpontba, aki itt „töprengő, vívódó, esendő személyiség, akinek lelkében harc folyik” (280). Az illegális hazatérés nagy csábítása és a lelkiismeret parancsa közötti vívódás teremti meg itt a regény feszültségét, ezzel válik a száműzött alakja a minden korban nehéz választások elé kerülő ember szimbólumává. Boér Hunor a háromszéki Mikes-kultuszról számol be, Bernard Adams a *Leveleskönyv* angol fordításait taglalja, Tasnádi Edit pedig a törökországi kiadásokról ad tájékoztatást. E két utóbbi dolgozat a fordítás nehézségeiről és buktatóiról is szól. Mindez hasznosan egészíti ki az összképet, s egyben annak jele is, hogy Mikes életműve eleven irodalmi kisugárzást és kultuszteremtő hatást váltott ki országhatáron innen és túl egyaránt.

Külön értéke a kötetnek a már említett kiállítási katalógus anyagának közlése. A további kutatásokhoz, s azon túl a korszak szellemi körképének érzékeltetéséhez is elsőrendű filológiai támpont lehet a jövőben a Mikes látókörében fellelhető könyvek pontos azonosítása, lelőhelyüknek feltüntetése. A könyvek listája a franciaországi eszmeáramlatok magyarországi recepcióját is szemlélteti, eszmetörténeti összefüggések felvázolását segíti elő.

Amikor azt mondjuk, hogy jelen tanulmánykötet kiemelkedően fontos előrelépés a Mikes-kutatásban, akkor elsősorban az elemzési módok sokféleségére, az újabb filológiai és elméleti szempontok érvényesítésére, eddig nem ismert vagy figyelmen kívül hagyott források megszólaltatására utalhatunk. A szerkesztő Tüskés Gábor és munkatársai – Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Lengyel Réka – láthatóan igen körültekintően mérték fel azokat a lehetőségeket, amelyek új eredményeket vagy újszerű megfigyeléseket ígértek, s tovább tudták építeni a Hopp Lajos által markánsan kialakított Mikes-képet. De

nyeréség a kötet a 18. századi magyar irodalom- és nyelvtörténet egésze számára is, a hazájából száműzött író munkásságának a korábinál pontosabb kontextusba illesztése a korszakról alkotott képünk gazdagítását is jelenti, az emigráció lét-helyzetének értelmezését a későbbi esetek számára is árnyaltabbá teszi. S nem utolsósorban – a „társkötetével”, az évfordulós konferencia idegen nyelvű anyagát tartalmazó gyűjteménnyel (*Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, Hrsg. Gábor Tüskés, Bern usw., Peter Lang, 2012) együtt – egy sajátosan magyar irodalmi jelenséget nemzetközi összefüggésrendbe állítva mutat meg, s tesz értelmezhetővé a külföldi szakemberek számára is. Ezen túl a kötet további kutatási szempontokat is bőséggel villant fel, így adva ösztönzést irodalmi értékeink elmélyültebb ismeretéhez és megismertetéséhez mind a hazai, mind pedig az európai irodalomértő közvélemény számára.

Bitskey István

Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil (Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung)

Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile (The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment)

Transmission de la littérature et interkulturalité en exil (L'œuvre de Kelemen Mikes dans le contexte des Lumières européennes)

Hrsg. Gábor Tüskés, unter Mitarbeit von Bernard Adams, Thierry Fouilleul und Klaus Haberkamm, Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford–Wien, Peter Lang Verlag, 2012, 561 l.

Az MTA Irodalomtudományi Intézete által Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója alkalmából 2011. október 12–15. között rendezett nemzetközi tudományos tanácskozáson elhangzott előadások közül ez a kötet harmincötnek a szövegét közli német, angol vagy francia nyelven. Közülük egy másik kiadványban, az Universitas Könyvkiadó *Historia Litteraria* című sorozatának 28., ugyancsak Tüskés Gábor által szerkesztett, *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen* című kötetében (Bp., 2012) huszonegy magyarul is hozzáférhető, a két előadásgyűjtemény között tehát számos átfedés van. Mivel a magyar nyelvű kötetről Bitskey István részletes recenziót készített, jelen írásunk feladata ebben a sajátos helyzetben az, hogy a Peter Lang Kiadó által publikált aktáknak a kizárólag ott, idegen nyelven olvasható szövegeiről adjon számot a magyar közönség számára, s csupán utaljon az Universitas Könyvkiadó kötetében is megtalálható írásokra.

A tanulmányok első csoportja, *Historische Rahmenbedingungen – Historical Setting – Contexte historique* (Történelmi kontextus) cím alatt, Mikes Kelemen munkásságát Európa politika- és gazdaság-

történetének összefüggéseiben helyezi el. Önmagában már ennek a célnak a kijelölése is továbblépést jelent a korábbi – egyébként színvonalas és eredményes – Mikes-kutatásokhoz képest. Az író születésének tricentenáriumán, 1990-ben rendezett konferencia előadásait tartalmazó, *Irodalom, történelem, folklór* című kötet (szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1992) tematikája megoszlott a Rákóczi-szabadságharc különböző aspektusainak, majd Mikes munkásságának elemzése között, a nemzetközi összefüggések vizsgálata viszont akkor nem szerepelt olyan súllyal a konferencián, mint legutóbb, 2011-ben. A mostani aktáknak rögtön az első szövege a nemzetközi politikának több, eddig kevésbé hangsúlyozott elemére hívja fel a figyelmet. Jean Bérenger *Tableau de l'Europe de Rákóczi et de Mikes* (Rákóczi és Mikes Európájának körképe) című előadása Rákóczinak és kíséretének törökországi megtelepedését nem csupán a francia politika törekvéseivel magyarázza, hanem elsősorban V. Fülöp (egyébként Bourbon-házi) spanyol király terveivel, aki a Habsburgoktól történelmi jogokra hivatkozva szeretne volna megsze-

rezni a Nápolyi Királyságot és Lombardiát, ezért az ő céljait szolgálta egy olyan akció, amely az itáliai konfliktusokkal egyidejűleg keletről nyugtalaníthatta volna Bécset. Ugyancsak az európai politika fordulatai eredményezték azt, hogy Mikes életének vége felé az egyébként is megfogyatkozott törökországi magyar emigráció végleg elvesztette jelentőségét a francia udvar számára, mivel az európai hatalmak szövetségi viszonyainak átrendeződése (a „renversement des alliances”) folytán 1756-ban Ausztria ünnepélyesen Franciaország szövetségese lett.

Egy másik francia kutató, Michel Marty *Kelemen Mikes, un voyageur à l'orée des Lumières* (Mikes Kelemen, egy európai utazó a felvilágosodás hajnalán) címmel többek között azt vizsgálja, hogyan helyezkedik el Mikes leveleskönyve az európai történelem és kultúra két nagy periódusa, a 17. századi klasszicizmus és a 18. századi felvilágosodás között. A *Törökországi levelek*nek az a közismert sajátosága, hogy a szövegek nem valós, hanem fiktív levelező partnerhez szólnak, az érzelmek kifejezése mellett – vagy azoknak a rovására – erősíti a levelek tényközlő, a kortárs világot bemutató szerepét, s így az útleírás műfajának elemeivel bővíti a művet. A fikció és a tényközlés koegzisztenciája Michel Marty szerint arra utal, hogy Mikes írói munkássága, korszerű módon, átmenetet képvisel egy új periódus, a felvilágosodás küszöbén, s ezt a levelezés számos gondolata is erősíti: a nevelés fontosságának hangsúlyozása, a mesterségek és a tudományok iránti érdeklődés, a témák változatossága, és nem utolsósorban a gyakran kritikus hangvétel.

A Mikes-szakirodalmat új szemponttal gazdagítja Csoma Zsigmond *Kelemen Mikes' Bedeutung für die Wirtschaftsgeschichte*

(Mikes Kelemen jelentősége a gazdaságtörténet szempontjából) címmel tartott előadása. Mint kifejti, a zágoni fiatalember műveltségének formálódásában nemcsak a deákos irodalmi-nyelvi képzésnek volt szerepe, hanem annak a mindennapi környezetnek is, amelyben kora ifjúságát töltötte. Az erdélyi udvarházak, mint amilyenben Mikes gyermekként ismerkedni kezdett a világgal, gazdasági központok is voltak, és így az ifjú első tapasztalataihoz – a maga szintjén – a gazdasági kérdésekkel való ismerkedés, a velük való foglalkozás is hozzátartozott. Ezt az érdeklődését később sem veszítette el, ezért ír olyan nagy kedvvel például a selyemhernyó-tenyésztésről vagy a gyapot termesztéséről, sőt, praktikus érzékkel még a Rodostó környéki szőlőművelésnek arra a sajátosságára is felfigyel, hogy a szőlőt ezen a déli, melegebb vidéken (az otthoni módszertől eltérően) nem karózzák föl, s így a laposan szétterülő levelek kevésbé engedik kiszáradni a talajt hőség idején.

Kiegészítésképpen jegyezzük meg, hogy a kötet első részéből két további tanulmány: Tóth Ferencé Mikes és a francia diplomácia viszonyáról, valamint Papp Sándoré, aki az idős Mikes pénzügyi helyzetével foglalkozva, eddig publikálatlan török dokumentumokat ismertet, az Universitas Könyvkiadó fentebb említett kiadványában magyarul is olvasható.

A tanulmányok második csoportja az *Ideengeschichtliche Konstellationen – History of Ideas – État sur l'histoire des idées* (Eszmetörténeti konstellációk) címet viseli. Az itt szereplő hat szövegre – tartalmi értékeiken túl – azért is kell külön felhívunk a figyelmet, mert szerzőik kizárólag itt, idegen nyelven publikálták őket, a magyar nyelvű kiadványból, talán praktikus okok, például a fordítások el nem készülte

miatt mind a hat hiányzik. Pedig olyan fontos témákat érintenek, mint a kegyesség fogalmának értelmezése, a tolerancia eszménye, a szenvedés értelme, a hit és a ráció viszonya, vagy éppen a migrációs kultúra jelentése Mikes pályafutásában.

Dieter Breuer előadása, a *Frömmigkeit in Exil: Religiöse Sinnsuche in den Briefen aus der Türkei von Kelemen Mikes* (Kegyeség a száműzetésben: vallási törekvések Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben*) árnyalt módon közelíti meg az író hitvilágát. Nyilvánvaló, hogy Mikes katolikus meggyőződése gyakran kifejeződik írásában, ugyanakkor érdekes, hogy a levelekben sem a Mária-kultusz, sem a szentek tisztelete nem kap helyet. Dieter Breuer szerint lehetséges, hogy ennek oka az író gyermekkori protestáns neveltetése: áttérésekor a katolikus vallást őszinte hittel fogadta el, ám a szentek tiszteletét illetően, ha nem is elutasító, de bizonyos mértékig tartózkodó maradt. Lelkületének egy másik jellemzője az a derűs, gyakran tréfálkozó hangnem, amellyel a vallás egyes gyakorlati kérdéseiről ír, s így példát mutat abban, hogy hívőnek lenni korántsem jelent a világ dolgaival szemben tanúsított komorságot vagy elzárkózást, hanem épp ellenkezőleg, a felszabadult öröm élményét adja meg. Mindez nincs ellentétben, hanem éppenséggel harmóniában áll azzal a rokonszenvvel, amelyet Mikes érez egy augustinusi-janzenista jellegű reformkatolicizmus iránt („für einen augustinisch-jansenistisch geprägten Reformkatholizismus”, 89).

Komparatistikai elemzést közöl Klaus Haberkamm, *Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen: Liselotte von der Pfalz (1652–1722) und Kelemen Mikes (1690–1761)* (Az egyidejűség különböző idejűsége: Liselotte von der Pfalz és Mikes Kelemen) címmel. A

pfalzi hercegnő és az Erdélyből elszakadt nemes egyaránt számkivetettnek érezték magukat; Liselotte egy boldogtalan franciaországi házasság, Mikes pedig a kényszerű száműzetés és a nőtlenség miatt. Vajon szükségszerűséget éreztek-e ezek az egymástól térben és időben távol élő emberek életük szerencsétlen alakulásában? Haberkamm szerint mindkettőjük életfel-fogásában, önismeretében jelen voltak a determinizmus elemei, amelyeknek alapja Liselotte számára gyermekkori kálvinizmus volt az eleve elrendelés tanával, Mikesnél viszont, bár ő is kálvinista családból származott, a determinizmus bizonyos fokú hatását inkább a janzenizmushoz való közeledéssel magyarázhatjuk. A különböző vallási közösségek ismerete, sőt átélése kialakította bennük a tolerancia eszményét. Mindketten kipellengéreztek a hitbéli különbségekből fakadó feszültségeket, ezáltal a maguk tevékenységi körében a közeljövő felvilágosodás előkészítői közé tartoztak.

Látszólag Mikes egyetlen mondatának elemzésével foglalkozik, ám abból kiindulva a levélírónak jóról és rosszról, a szenvedésről és annak értelméről vallott nézeteit bontja ki Dávidházi Péter előadása: „*We must follow the example of Job*”: *The Archetypal Sufferer in Mikes' Letters from Turkey* („Jóbot kell követnünk”: az archetipikus szenvedő Mikes *Törökországi leveleiben*). A Jóbbal kapcsolatos bibliai utalás Mikes 64. levelében szerepel, és a halálos beteg, üszkösödő testű Bercsényi Miklós iszonyatos szenvedéseire vonatkozik. Hogyan egyeztessük össze a rossz jelenlétét a világban Isten határtalan jósgával? Vagy talán, ahogy a 85. levél állítja, Isten kezéből „mind a jót, mind a rosszat egyaránt [...] kell venni”? A jó vagy a gonosz uralkodó Isten jutalma, illetve bün-

tetése? Nem elvont kérdések ezek Mikes számára, hiszen általuk saját szenvedéseit is értelmezni próbálja. A korabeli európai filozófiának éppen Mikes korában igen időszerű témája volt a rossz fogalmának magyarázata. Ezen alapul Leibniz elmélete is arról, hogy a rossz tulajdonképpen a jóhoz vezető út, amelynek során helyreáll a világ rendje (*Theodicea*, 1710). Az a felfogás, amely szerint a szenvedés megtisztítja, jobba teszi és az üdvösségre méltóvá formálja az embert, Jób történetének a keresztény hagyományban kialakult értelmezése, amely még az eredeti héber szöveg fordításának módja révén is nem egy esetben „keresztényiesítette” a történetet. A különböző nyelvű kiadásokban a „góéli haj” kifejezést (Jób 19, 25) gyakran „az én megváltóm él” formában (Károli Gáspár) vagy ehhez hasonló kifejezésekkel adták vissza, aminek alapján óhatatlanul is Jézus alakját asszociálták a szöveghez, pedig az idézet pontos jelentése – mint azt a Szent István Társulat Biblia-fordítása (1973) is közli – „él ügyem szószólója”. Mikes a 66. levélben még tovább megy, amikor azt is Isten jóságának tulajdonítja, hogy Bercsényi már itt a földön, előre elszenvedheti a purgatórium gyötrelmét, s így megmenekül majd a másvilágon fenyegető kínoktól. Nyilvánvaló, hogy Jób könyvétől idegen a purgatórium gondolata (amiképpen létezését a protestantizmus sem fogadja el), így teológiai megfontolásoktól függetlenül Jób alakjában a szenvedő ember archetípusa jelenik meg előttünk.

Béatrice Dumiche előadásának címe: *Glaube, Liebe, Hoffnung in Mikes' Briefen aus der Türkei: Die Sprache als „religio” wider Entfremdung und Selbstentfremdung im Exil* (Hit, remény, szeretet Mikes *Törökországi leveleiben*: a nyelv mint „religio” az elidegenedés és az önelidegenedés el-

len a száműzetésben). A „vallás”-t jelentő *religio* szó, amely az „összekötözni” értelmű *religare* igéből származik, ebben az értelemben az írói tevékenységnek arra az alkotó folyamatára utal, amelynek során az emberi öntudat az Isten képéhez való s a nyelvben megnyilvánuló hasonlóságban („in der Sprache offenbarenden Gottähnlichkeit”, 137) mutatkozik meg, s így az egyén transzcendenciájának tudata a nyelv síkján bontakozik ki. Mikes olyan válságos helyzetben folyamodott az íráshoz, amikor csalódnia kellett a keresztény uralkodók támogatásában, amikor úgy érezte, hogy a keresztény hit megvallása önmagában még nem biztosíték a hitnek a valóságban való követésére, s amikor azt tapasztalta, hogy a magyar emigránsokat egy nem keresztény nép, a török fogadja be barátságosan. A levélíró töprengéseiben nagy szerepet kap a ráció, az értelmi megfontolás, ám ez nem jelent szembe fordulást a hittel és a hitből fakadó erényességgel, hiszen épp általuk lehet megmenekülni az élet kiüresedésétől, az elidegenedés pusztító veszélyétől. A hit és a ráció harmóniája annyira fontos, hogy az oktatásban – a lányok oktatásában is! – meg kell valósulnia, hiszen a tudás felfegyverez a kísértések ellen. A hiányos képzés nyomán a hit babonássággá silányul; lefordíthatatlan szójátékkal: „Mangelnde Bildung degradiert den Glauben zum Aberglauben” (147). Mikes az embenek arra a kötelességére is figyelmeztet, hogy ne csak a lelke, hanem a teste egészségével is törődjön.

A rodostói Yıldız Aydın *Entfremdung und Fremdheit in den Briefen aus der Türkei von Kelemen Mikes* (Elidegenedés és idegenesség Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben*) című előadása kettős megvilágításban elemzi a török környezetbe érkező

Mikes helyzetét. Az idegen kultúra egyidejűleg csábító és fenyegető. Csábító, mert egy másik nép szokásainak megismerése érdekes élmény, még akkor is, ha a magát kívülállónak érző személy nem lát biztos normát, amelyet ebben az országban követnie kéne. Ugyanakkor fenyegető is ez a helyzet, eluralkodhat benne a monotonía, hiszen gyakorlatilag nincs lehetőség a beszűkülte életkeret megváltoztatására.

Az eszmetörténeti konstellációkat tárgyaló tanulmányok közül sorrendben az utolsó Tóth Zsombortól való: *Mikes as an Emigrant: Liminality, Literacy and the Culture of Migration* (Mikes mint emigráns: határhelyzet, műveltség és a migrációs kultúra). A szerző Mikes Kelemen leveleskönyvének alternatív olvasatát kínálja: nem a katolikus hagyomány kontextusában akarja vizsgálni Mikes lelkeségét, hanem a református hagyomány összefüggésében, hiszen Mikes tízéves koráig ebben a hitben nevelkedett. A migrációs kultúra fogalmát skót történelmi tapasztalatok alapján Christopher Smout (1995) és Ginny Gardner (2004) dolgozta ki. E szerint az elmélet szerint a hitért elszenvedett üldöztetés és emigráció a mártíromság egy fajtája. A kálvinista martirológiának nem szükségszerű része a mártír halála, az áldozat túlélheti az üldöztetést. Az idők folyamán, különösen Magyarországon, a valláshoz való töretlen hűség kiegészült a szülőhazához való hűséggel, majd a magyar patriotizmus történetében ez utóbbi vált uralkodóvá. A megpróbáltatások elviselésében két erény segített: a türelem (*patientia*) és az állhatatosság (*constantia*). Mikes mindkettőt példás módon képviselte. Tóth Zsombor azt a törekvését, hogy a katolikussá lett Mikes lelkeségét a kálvinista hagyományhoz kapcsolódóan értelmezze, egy analógiával is alátámasztja:

ha a református Romáromi Jánost annyira érdekelhette a jezsuita Jeremias Drexel *Gymnasium Patientiae* című könyve, hogy le is fordította (1699), miért ne lehetne hasonlóképpen, bár más előjellel, kálvinista szempontból közelíteni Mikes Kelemen spiritualitásához?

A tanulmányok harmadik csoportjának közös címe: *Gattungs- und Stoffgeschichte – History of Genre and Theme – Histoire des genres et des thèmes* (Műfaj- és tárgytörténet). Az itt közölt szövegek egy kivételével mind megtalálhatók az Universitas Könyvkiadó magyar nyelvű kötetében. Mielőtt rátérnénk az egyetlen csak idegen nyelven (ez esetben németül) publikált tanulmányra, röviden felsoroljuk azokat, amelyek az említett kiadványban magyarul is olvashatók.

Műfaji kérdésekkel három szerző foglalkozik: Kovács Ilona Mikes és a francia levélregény hagyományaival, Bódi Katalin a *Törökországi levelekkel* mint levélregénnyel, Pál Ágnes pedig Roger de Bussy-Rabutin és Sévigné márkiné levelezésével, amely a levelezés és a levélregény határán helyezkedik el. Három további szerző tanulmánya a tárgytörténet körébe vág, közülük kettő jelent meg magyarul is: Fröhlich Idáé a 90. levél agádájának forrásáról (Áron és az özvegy juha történetének kapcsán), Kovács Eszteré pedig Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* azonosítatlan forrásairól.

Kizárólag a jelen recenzió tárgyát képező kötetben olvasható viszont Hans-Jörg Uther szövege: *Stoff- und motivgeschichtliche Aspekte in Kelemen Mikes' Briefen aus der Türkei unter Berücksichtigung von Brief Nr. 192* (Tárgy- és motívumtörténeti aspektusok Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben*, tekintettel a 192. levélre). Bevezetőben megállapítja, hogy az idegen országról és az

ott tett utazásokról szövegi irodalom hosszú évszázadokon át nemcsak az utazó személyes tapasztalatait adta elő, hanem bőségesen kiegészítette azokat korábbi szerzőktől átvett antik, középkori, kora újkori történetekkel, anekdotákkal, exemplumokkal, valamint különböző kompilációkból, esetleg kortárs újságokból származó anyaggal. Mindezeknek a vizsgálata alapján a továbbiakban Hans-Jörg Uther számos konkrét adattal, pontosan megjelölt hivatkozásokkal gazdagítja a Mikes forrásaira vonatkozó eddigi kutatásokat.

A kötet negyedik egységében *Sprache, Stil, Rhetorik, Poetik – Language, Style, Rhetoric, Poetics – Langue, style, rhétorique, poétique* (Nyelv, stílus, retorika, poétika) címszó alatt hét előadás szövegét olvashatjuk, közülük hat magyarul is szerepel az Universitas Könyvkiadó kötetében: Szathmári István az írónak *Az Iffak Kalauza 1724/1744-es fordításán 1751-ben elévgett javításait elemzi*, Kiss Margit a digitális Mikes-szótárról, Paczolay Gyula a *Törökországi levelekben* található közmondásokról, Knapp Éva a leveleskönyv retorikai előzményeiről ír, Bányász Melinda egybeveti a *Mulatságos napokat* a *Journées amusantes* és a *Belle Assemblée* szövegeivel, Hegedüs Béla pedig három Mikes-művet (*Törökországi levelek, Mulatságos napok, A Keresztnek királyi uttya*) hasonlítja össze poetológiai szempontból.

Nem található viszont a magyar nyelvű kiadványban Czibula Katalin lélektani érzéssel megírt szövege: *Mikes und seine Frauengestalten* (Mikes és nőalakjai). A *Törökországi levelek*ből két fontos nőalak bontakozik ki: a címzett P. E., illetve Kőszeghy Zsuzsi. Czibula Katalin Mikes nénjének jellemző tulajdonságait főképp az első huszonhárom levél nyomán vizsgálja, Zsuzsiét pedig a 24–77. levél alapján.

Kettejük természete alapvetően különbözik egymástól. Mikes nénje pénzügyileg és társadalmilag független, önállóan gondolkodó, szellemes nő, aki a kora újkorban kialakult nőideált jelképezi, s akivel a levélíró a fesztelen, évődő humor hangján tud társalogni. A Kőszeghy Zsuzsival kapcsolatos megnyilatkozásokból hiányzik ez a természetes közvetlenség: öröm és fájdalom váltakozik, ambivalens érzések uralkodnak, s ez a levelek megváltozott stílusában is tükröződik. Zsuzsi végül nem a szíve szerint, hanem érdekeit követve választ. Az új nőtípus csupán a fikció szintjén létezik Mikes számára, s ez a csalódás a való életben magánosságához, boldogtalansághoz vezet.

Az előadások utolsó, ötödik csoportjának főcíme eltér az idegen nyelvű és a magyar nyelvű akták között. Az idegen nyelvű kötetben: *Textüberlieferung und Rezeption – Reception and Transmission of the Text – Transmission des textes et réception* (Szövegahagyományozás és recepció); a magyar nyelvűben: *Hatás- és befogadástörténet*. Az elhangzott előadások közül az Universitas Könyvkiadó kötetében hétnek a magyar nyelvű változata férhető hozzá: Tüskés Gábor a *Törökországi levelek* kéziratának sorsáról értekezik, Czifra Mariann a leveleskönyv kiadástörténetéről, Tüskés Anna Mikes képzőművészeti ábrázolásairól, Csörsz Rumen István Rákóczi nagypénteken bekövetkezett halálának elbeszéléséről Mikestől a közköltészetig, Hites Sándor Mikestől és a későbbi magyar irodalmi emigrációkról, Szentesi Zsolt Mikes alakjáról a 20. század második felének magyar regény- és drámairodalmában, Bernard Adams a *Törökországi levelek* angol fordításairól.

Csak angolul olvasható Tóth Szilvia írása: „*Mikes is our ancestor*”: *László Cs. Sza-*

bó on Kelemen Mikes („Mikes a mi ősünk”: Cs. Szabó László Mikes Kelemenről). Az emigrációban élő Cs. Szabó László számára Mikes több szempontból is példaképül szolgált: független szellem, pártatlan, hűséges. A nagy előd össze tudta egyeztetni életének két nagy értékét: lelkében megőrizte a szeretett szülőföld hagyományait, ugyanakkor nyitott volt az európai kultúra iránt is.

Bár, mint említettük, Bernard Adams előadása a *Törökországi levelek* angol fordításairól magyarul is megjelent, a francia, illetve az olasz fordításokról szóló expozék csak az itt ismertetett idegen nyelvű aktákban található meg. Kaló Krisztina és Thierry Fouilleul *Traduire Mikes l'écrivain* (Hogyan fordítsuk Mikeset, az író?) címmel a leveleskönyvnek a közelmúltban az Honoré Champion Kiadónál megjelent francia fordításáról, pontosabban ennek a fordításnak a nehézségeiről számolnak be. Hogyan lehet tolmácsolni a 21. század olvasója számára egy olyan szöveget, amelynek szintaxisa bonyolult, sok elavult kifejezést és sok nyelvjárási fordulatot tartalmaz? Milyen nyelvallapotot, milyen stílust kell a fordítónak választania, hogy a lehető legközelebb maradjon Mikeshez, ugyanakkor közelebb hozza a művet a mai közönséghez? Már maga a „néném” szó is gondot okoz. Néhány további példa a nehezen visszaadható fordulatokra: „elég a, hogy...”, „ítélje el kéd, hogy...”; az elavult szavakra: „holnap” (*hónap* értelemben!), „cseléd” (*gyermek* jelentésben), „sohult” (*sehol*). Az olyan fogalmak neveit, amelyekre még megnevezés sincs a franciában, mint a „pogácsa” vagy a „poltura”, eredeti formában kellett megőrizni a szövegben, jegyzet segítségével magyarázva meg a dolgot.

Cinzia Franchi *Reading Kelemen Mikes in Italy* (Mikes Kelemen olvasni Itáliában) című elemzése szerint a konkrét fordítási problémákon túl (mint a „kedves néném” kifejezés vagy a „kend” megszólítás) a művelődéstörténeti különbségek is nehezen áthágható akadályt jelentenek. Hogyan lehet megértetni Mikes szövegét az olasz olvasókkal, akik szinte semmit sem tudnak Magyarországról és Erdély 17–18. századi történetéről, azt pedig végképp nem értik, mi az ördögöt csináltak a magyarok Isztambulban („what the hell were Hungarians doing in Istanbul”? Cinzia Franchi előadásának tanulsága jóval túlmutat a Mikes-mű átültetésének problematikáján, hiszen egy fordítónak nem elég csupán a két nyelvet – mégannyira jól – ismernie: a történelemben is otthonosan kell mozognia.

Hasznos kiegészítést jelent a kötet hatodik része, a *Dokumentáció*, amelyben Knapp Éva és Tüskés Gábor *Der unbekannte Mikes* (Az ismeretlen Mikes) címmel az ELTE Egyetemi Könyvtára és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár Mikes-kiállításának katalógusát közlik a *Törökországi levelek* forrásairól, a korabeli levélműfajról, a Mikes által lefordított művek eredeti szövegeiről, a rodostói könyvtár idevágó anyagáról, Mikes kéziratáról, műveinek kiadásairól, a Rákóczi-szabadságharc dokumentumairól, valamint Bartakovics Béla érsekről, a gyűjtőről és mecénásról, akinek révén Mikes *Leveleskönyvének* kézírata az egri könyvtárba került.

A fentiek összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy a kötetben közölt előadások az eddigieknél alaposabban megvilágítják az európai politikai helyzetet Mikes korában, az író munkásságának helyét a felvilágosodás küszöbén, a *Törökországi*

levelek egyes gazdaságtörténeti vonatkozásait. Az eszmetörténeti konstellációkkal foglalkozó szövegek új szempontokból közelítik meg Mikes vallásosságát, a szenvedés értelméről, a jóról és a rosszról vallott nézeteit, a hit és a ráció viszonyát, az elidegenedés veszélyét, a determinizmus fogalmát, és fölvetik a migrációs kultúra szerepét az író gondolkodásában. További előadásokból a Mikes forrásaira vonatkozó eredményes kutatás ismertetése, valamint Mikes nőalakjainak hiteles lélektani

elemzése bontakozik ki. Az idegen nyelvű fordítások készítői a mű tolmácsolásának konkrét nyelvtani és lexikai problémáin túl a művelődéstörténeti kontextus visszaadásának fontosságára is felhívják a figyelmet. Mint rövid felsorolásunkból kiderül, a 2011-es nemzetközi konferencia óta még gazdagabb, még árnyaltabb a Mikes Kelemenről, irodalmunk egyik legrokonszenvesebb alakjáról alkotott képünk.

Vörös Imre

Barátságos mulatozások

Episztologyűjtemények az 1770–1780-as évekből

Sajtó alá rendezte Labádi Gergely, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2012 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 13), 592 l.

A *Régi Magyar Költők Tára* a 19. század utolsó harmadában indult a 16. századi magyar líra kiadásával. Az immár tekintélyes történelmi távlatokkal rendelkező sorozat ötlete az irodalomtörténet-írás „atyja”, Toldy Ferenc fejéből pattant ki teljes fegyverzetben a Magyar Tudományos Akadémia szellemi műhelyében (lásd SZILÁDY Áron előszavát: *Középkori magyar költői maradványok*, kiad. Uő, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1877, V–VIII [RMKT XVI. század, 1]). A sorozat eredendő célja a régi magyar líra kiadása által a nemzeti nyelv, irodalom és történelem előmozdítása volt, így a Toldy Ferenc által már korábban összegyűjtött, kiadásra várakozó darabok a nemzeti kultúra elővitelének reményében jelentek meg. Az RMKT céljai az eltelt idő folyamán mit sem változtak, a széria később a 17. századi versek kiadásával folytatódott, és a kiadói munka egészen

a mai nap is tart. A 18. századi műveket publikáló alsorozat (RMKT XVIII. század) 1996-ban indult el Bíró Ferenc vezetésével, első kötetét Vörös Imre rendezte sajtó alá Péczeli József *Henriásából*. A sorozatszerkesztő személye, aki a korszak jeles kutatója és monográfusa, már önmagában biztosítékot jelentett arra, hogy a könyvsorozat folytatása és a tevékenység újabb évszázadra való kiterjesztése klasszikus líránk kiadásának új virágkorát hozza el. Egy olyan vállalkozás darabjaként jelent meg tehát Labádi Gergely könyve, amelynek hagyományai nívós kötet ígéretével kecsegtetnek, és nagy elvárásokat ébresztenek az olvasóban. Tovább táplálja a reményeket, hogy Labádi rutinos sajtó alá rendezőnek tekinthető, ráadásul lassan egy évtizede foglalkozik episztolákkal (lásd pl. tőle: *Az irodalom közegváltásai a felvilágosodás idején: Az episztola példája = A látható könyv: Tanulmányok az irodal-*

mi medialitás köréből, szerk. HASZ FERENC, Katalin, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006, 19–54; *Levélelmélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, ErdMúz, 2006/3–4, 126–132), és ha egyetemi tanulmányait is számításba vesszük – márpedig miért is ne? –, akkor 1999-es OTDK helyezését is ehhez a kutatási programhoz lehet sorolnunk (1999-es, országos II. díjat elért dolgozatát később folyóiratban is publikálta: „...ez a' theoria helyes theoriája e...” [Az episztola műfaj történetéből 1800–1820], ItK, 108[2004], 584–620). Felkészültségét mutatja, hogy az épp vizsgált kötetben általa sajtó alá rendezett szövegek néhány korábbi kiadásáról recenziót írt (lásd pl. Jankovics József és Schiller Erzsébet Ányos Pál-kiadásáról írott kritikáját: <http://www.rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/LabadiGergely/201eHiggy-remelj-szeress-201d-Anyos-Pal-versei>), és a *non plus ultra*: műfaj-történeti monográfiája jelent meg a felvilágosodás kori magyar episztoláról (*A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Bp., L'Harmattan–Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008). Labádi Gergely pályájának fókuszában minden jel szerint tehát az episztola áll, így talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a *Barátságos mulatozások* nem pusztán az RMKT XVIII. századi sorozat legújabb, 13. darabjának, hanem Labádi munkássága fontos állomásának is tekinthető. Ez a recenzió arról szeretné meggyőzni az olvasót, hogy az 592 lapos kötet nem csupán a szerkesztő életművében mutat impozánsan, hanem a hazai szövegkiadás terén is jelentős eredmény.

Az előszóból megállapítható, hogy Labádi nagyon jól ismeri a könyvsorozat történetét, a korábbi kötetek szövegkiadási gyakorlatát, amelyeknek kontextusában helyezi el saját edícióját. Három

kiadási gyakorlatot különít el a megelőző 18. századi köteteket alapul véve: a szerzői alapú és az életmű egészét megcélzó közléseket; a használat és szövegcsalád szerint válogatott szövegeket tömörítő köteteket (ilyen a *Közköltészet* első és második darabja); illetve azokat a forrásközpontú darabokat, amelyek egy-egy kiadvány közlését tűzik ki célul, vagyis nem az életművek teljességét igyekeznek kiadni, hanem egy-egy művet. A tipizálás is felhívja arra a figyelmet, hogy a *Barátságos mulatozások* kakuktktojás a sorozatban. A három megoldás közül a forráscentrikus kiadványokhoz áll legközelebb Labádi kötete, mint Vályi Nagy Ferenc vagy Virág Benedek munkáinak kiadásai (RMKT XVIII. század, 3. és 12. kötetek, Sobor András, illetve Porkoláb Tibor gondozásában), ám még így is kilóg a sorból, s ennek több oka van. Ezek közül a legkevesebb, hogy a kötet műfajilag nem egységes, mivel nem csupán költeményeket közöl, ahogyan azt a könyvsorozat címe ígéri. Minden korábbi kötettől, még Porkoláb Tibor szövegkiadási eljárásától is különbözik, pedig bizonyos szempontból szoros rokonságban áll egymással a két koncepció. Az utóbbi időben Porkoláb Tibor döntött úgy a sorozat történetében, hogy Virág Benedek életművét egyetlen, a szerző által összeszerkesztett kötetrend szerint bocsátja közre. Virág verseinek kiadása a versszövegek bizonyos szempont (pl. az időrend) alapján meghatározott sora helyett egy teljes gyűjteményt tekint elsődleges szövegének, szakít tehát azzal a kiadási gyakorlattal, amely – ahogyan Porkoláb fogalmaz – „a szerzői kötetkompozíció felszámolásában érdekelt” (RMKT XVIII. század, 12, 126). Igaz, hogy az életműkiadások is jobbra egyben tartják a szerzői köteteket, Labádi kötete mégis

eltérést mutat némiképpen attól a gyakorlattól, amelyet a könyvsorozat képvisel. A kötet deklarált elvi megfontolások alapján ugyancsak teljes kompozíciót, helyesebben kompozíciókat közöl.

Mit sem árul el erről sajnós a kötet címe: *Barátságos mulatozások*. Sem szerzőre, sem műfajra, sem évkörre, de pontosan még műre sem lehet következtetni az amúgy szellemes, Kreskay Imre kéziratos episztologyűjteményének címtöredékéből származó címvételből. A címválasztásról azért rövidebb tájékozódás után feltételezni lehet, hogy a közölt művek egyikeivel épp az episztolák közösségalkotó létmódjára kíván utalni. Sokkal tárgyilagosabbnak bizonyul az alcím (*Episztologyűjtemények az 1770–1780-as évekből*), amely miatt ugyan a szerkesztő szabadkozik (13), én mégis jónak találtam volna, hogy a könyv külső borítóján, esetleg a gerincén is megjelenjék, amely így egy érdekes, de a sorozatba nem illő, kevésbé informatív főcímmel rendelkezik. A cím körül felmerült kérdés a kiadásra szánt korpusz kijelölésének problémájára mutat rá. Hogyan is érdemes és lehetséges episztolákat kiadni egy olyan műfaji területen, ahol a szakmai konszenzus szinte egyértelműen körülhatárolja, mely művek tekinthetők irányadónak? Annak idején, a 17. századi költőket kiadó sorozat indulásakor, Klaniczay Tibor és Stoll Béla vezetésével nagyszabású gyűjtés és rendszerezés előzte meg a szövegkiadást. Elveik szerint „a sorozat tervét ugyanis csak valamennyi XVII. századi énekszöveg összegyűjtése után lehetett elkészíteni. Ellenkező esetben az énekanyag rendszerezése teljesen ötletszerű és bizonytalan lett volna, a szerzőség vagy a kronológia szerint együvé tartozó énekek könnyen egészen különböző kötetekbe sodródtak

volna. (KLANICZAY Tibor, STOLL Béla, *Előszó = A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959, 7 [RMKT XVII. század, 1].) Labádi kötete – teljesen természetesen – nem törekszik a műfaj minden remekét közölni. Az, hogy mennyire különböző szövegfelfogás áll Klaniczayék grandiózus koncepciója és az episztolakötet háttérében, csak a *Barátságos mulatozásokban* közölt szövegek körüljárása után lehet érzékeltetni.

Négy szöveggörpuszt kapunk a kötetben: *A' Besenyei György Társasága (1777)*; *Ányos Pál esztergári kódexe (1778)*; *Kreskay Imre: Barátságos mulatozások versekben (1779)*; *Ányos Pál akadémiai kódexe (1782)* – négy különálló, önmagában egész egységet. Egyfelől a kötet „újdonsága tehát, hogy nem a szerzői életművek felől értelmezi, és nem is a magánlevél egy változataként fogja fel az episztola műfaját, hanem azt a közeget jeleníti meg, amelyben a szövegek »irodalommá« váltak: az egykorú szerkesztett versgyűjteményeket” (15). Ezek az elvek akár több episztolakötetre is érvényesek lennének, így meg kell magyarázni, miért éppen ezt a négy kötetet választotta Labádi. A korpuszkijelölés alapja egyrészt az irodalomtörténeti hagyomány, amelyet Labádi „döntő jelentőségűnek tart” (14–15). Ez magyarázza meg, hogy a választott kötetek mind Bessenyei György munkássága köré szerveződnek. A négy kötet központi darabja ugyanis *A' Besenyei György Társasága* című episztologyűjtemény. A további három kötet erre reflektál, mégpedig azáltal, hogy mindegyik hasonló ideológiai alapokon nyugszik, s ezen felül erős tematikus kapcsolatot vonja őket egy körbe. Mi sem magától értetődőbb a Bessenyei-kötet mellett való

döntésnél. Már Bíró Ferenc sorozatindító előszava is pontosan Bessenyei körének példáját hozza fel egy lehetséges többszerzős kötetre. „Ha az azonos időkorben való működés [...] nem lehet elégséges alap egy-egy közös kötet kialakításához, természetesen bőségesen adódtak olyan szempontok, amelyek alapján többszerzős kötetek állítandók össze. Így – például – aligha szorul külön magyarázatra, hogy egy kötetben célszerű elhelyezni az 1770-es évek költőinek, Bessenyei György »társaságá«-nak egymáshoz írott és egymásra felelő episztoláit” (Bíró Ferenc, *A Régi Magyar Költők Tára új sorozata elé* = RMKT XVIII. század, 1, 9). Labádi ezen kívül az azonos szerkesztői elveket is kiemeli a négy kiválasztott kötet esetében: mind többszerzős kötet, s mindegyik esetében a szerkesztő neve címlapon olvasható, a kötetbeli szövegek pedig mindahánynál párbeszédet alkotnak egymással. Ezek az azonos tulajdonságok nemcsak a közös közlést indokolják, hanem egyéb episztolakötetek kizárására is kellő alapot teremtenek.

Labádi négy szövegkorpuszt közöl, és rajtuk kívül semmi más. Így nemcsak a korszak egyéb episztolaköteteit zárja ki a körből, hanem a közölt szövegek misszilis levélként esetlegesen fennmaradt darabjait is. Döntése háttérében elméleti természetű megfontolás áll. Annak ellenére, hogy az 1770–1780-as évek episztoláinak többsége misszilis volt, a szerkesztő nem kívánja ezeket a textusokat az általa választott szöveggyűjteményekkel együtt kiadni, nem tekinti az episztolakötetben kiadott szövegek variánsainak azokat, és csupán a jegyzetelés szintjén, a magyarázatoknál veszi figyelembe őket. Ennek az okát Debreczeni Attila textológia-elméletével nagyon egyszerűen meg lehet magyarázni – még akkor is, ha Labádi

kötete korábban készült el (DEBRECZENI Attila, *Bevezetés = Uő, Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Bp.–Debrecen, Akadémiai–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 13–34; különösen: 17–22 [Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei, pótkötet]). Debreczeni Csokonai Vitéz Mihály életművére „kifejlesztett” teóriája alapvetően dualisztikus szemléletet tükröz. A két kulcsfogalom, *szövegforrás*, illetve a *szöveg identitásához* kapcsolódó különböző nem anyagi természetű fogalmak (amilyen a *szövegállapot*, a *szövegváltozat*) elkülönítése határozza meg a két pólust. Ha a *szövegforrást* mint materiális kéziratot, a papíron lévő írást anyagnak tekintjük, akkor a másik oldalt, az *ideát*, a „mű” képzetét lényegében a szöveg, a „mű” ideájának különböző időben és viszonyban való megjelenései (*szövegállapot*, *szövegváltozat*) alkotják. Labádi szövegkiadása azzal, hogy egyetlen szövegforrást, az irodalmi rangra emelt episztologyűjteményt teszi meg elsődlegesnek, lemetszi a kompozíciót alkotó episztolákról az esetlegesen fennmaradt missziliseket. A döntés alapja nem a fizikai jegyeik különbözőségében ragadható meg (a misszilisek nyilvánvalóan nem egy megkomponált egységben maradtak fenn, hanem egymástól független szöveghordozókon), hanem abban, hogy Labádi, úgy tűnik, különböző szövegidentitásokat tételez fel. A szövegkiadás döntést hoz amellet, hogy kizárólag a szerzők-szerkesztők által megkomponált műveket adja közre: azokat, amelyek nem a kommunikációs funkciót is kiszolgáló formájukban maradtak fenn, s ebből praktikus előny is származik. Egyrészt textológiailag egy viszonylag tiszta helyzet áll elő, a másolatok száma kisebb, így kevesebb a szövegkritikai jegyzet. Másrészt nem kell az autorizáció kérdésével

foglalkozni, és végül: még akkor sem válik kevésbé maradandóvá a szövegkiadás, ha egy misszilis autográf kézírata előkerülne, kevésbé kell felülírni az eredményeket, nincs szükség korrekcióra. Arról már nem is beszélve, hogy a szövegrend megállapításában is nyilvánvalóan adódtak volna problémák.

A kiadás a kiválasztott nyomtatott, illetve kézíratos források esetében a kiadványt szerkesztő személy rendezői elvét tartja tiszteletben. Ez az elv a közlendő korpuszok külalakjára is érvényes – már amennyire azt a nyomdatechnika megengedi. A kézíratos források esetében Labádi még a peritextuális elemek közlésénél is figyelembe veszi a kézirat (Bessenyei esetében a nyomtatvány) jellegzetességeit. Ugyan a térhasználat visszaadására nem mindig alkalmas egy a kéziratostól különböző struktúra, körülírni mégis lehetséges a látványt, az eredeti lapszámok megadásával, a jegyzetek az eredetihez hasonló helyen való közlésével az eredeti térhasználathoz hasonló képet lehet nyújtani. A kritikai jegyzetek Debreczeni Attila Szentjóni Szabó László-kiadásának gyakorlatát követik (RMKT XVIII. század, 6), ám Labádi itt nagy hasznát veszi rutinjának és a tárgyban való évtizedes elmélyülésének is.

Éppen ezért, mivel egyértelműen le tettem a voksomat a szövegkiadó elméleti döntései és a kivitelezés mellett, fontosnak tartom megemlíteni, hogy Labádi értekező stílusa – jelen kötetben is határozottan érzékelhetően – tárgyilagos és szükségzavú. Nem a szó rossz értelmében, de valóságos hiányérzetet tud kelteni egy-egy nagyobb ívű munkájában. Jobb példát erre talán nem is lehetne találni, mint az episztolairodalomról szóló monográfiájának befejező fejezete, amely tömörségével meglehetősen hirtelen zárását nyújtja a

latnában rendkívüli aprólékossággal és következetességgel végigvitt kutatásnak. Az itt recenzeált szövegkiadás előszava a kötelező elemeken kívül csak a legalapvetőbb elvi megfontolásokat összegzi. Pedig a sorozatnyitó kötet bevezetésében Bíró Ferenc így fogalmazza meg a könyvsorozat irányadó elveit: „Úgy láttuk, hogy az a célszerű, ha a szövegek kritikai igényű közlését a szövegkritikai apparátus mellett nem csupán a rendelkezésre álló vagy felkutatható magyarázó jegyzetek kísérik, hanem olyan bevezető tanulmány is, amely tömören összefoglalja a szóban forgó szerzőre vagy szerzőkre, műre vagy művekre vonatkozó tudásunkat – itt a kötetek sajtó alá rendezői valóban a feledés vastag sötétjéből hozzák ki a napfényre leleteiket, s az olvasó számára meg kell adni a szükséges információkat.” (Bíró, *i. m.*, 9.) A sorozatszerkesztői előszó a szövegek befogadását elősegítő tanulmányt szorgalmazott annak idején. A korábbi kötetek bevezetői tartalmukban és terjedelmükben is nagyon különböznek egymástól, és ez rendjén is van így. Nem elsősorban életrajzok illettek volna az episztolák elé (sok bevezetés tartalmaz életrajzot), mert a kötetbeli szerzők talán túl sokan vannak ahhoz, hogy a terjedelem lehetővé tette volna munkásságuk bemutatását. Ez valószínűleg nem segítette volna elő nagy mértékben a befogadást, ráadásul a kiadott episztolák nagy része sem a „feledés vastag sötétjéből” kerül napfényre. Egyes műveknek már van modern kiadásuk, amelyet a kötet figyelembe is vesz, sőt, alapul veszi egyes magyarázataikat. Jelen kötet szövegválogatása azonban teljes mértékben különbözik az eddigi kiadásoktól, vagyis a szövegek „megvilágítása” olyannyira különböző, hogy ez indokolta volna a tágabb kontextusban való újrapozicionálást.

Meglehet, hogy Labádi azért nem tartotta szükségesnek irodalomtörténeti tanulmány csatolását a kiadáshoz, mert a kiválasztott szövegek a kánonnak megfelelően kerültek kiválasztásra, Bessenyei körével pedig éppen elegen foglalkoztak már. Az ismeretlenebb szövegegységek közlése, illetve a kiadói válogatást motiváló »új filológia« módszertana azonban talán megért volna egy kitérőt. Az új írásmédium térnyerésének, a könyv második forradalmának irodalom-formáló hatására utal az a jelenség, amelyet a nyomtatott és kéziratos episztolagyűjtemények körül lehet megfigyelni. Ugyanerre hívja fel a figyelmet Labádi Gergely azzal, hogy az irodalmi műveket a korszakban tapasztalható formájukban állítja a középpontba. Erre nem alkalmasak a szerzőcentrikus szövegkiadások, és éppen ezért határozottan támogatandó Labádi kezdeményezése. Mindezekről persze lehet olvasni a sajtó alá rendező monográfiájában.

Labádi Gergely szerkesztői döntése módosítja a könyvsorozat kezdeti, 19. százdában megfogalmazott célját, mert nem pusztán a művek elérhetőségét tűzi zászlájára, hanem az irodalom létmódját is meg kívánja mutatni. Végső soron Bíró Ferenc sorozatszerkesztői elvei teljesülnek be praxisukkal, mert ezek a kiadások „a feledés vastag sötétjéből hozzák ki a napfényre leleteiket”, mégpedig azokat a „műveket”, amelyeket a megszerkesztett, megkomponált episztolagyűjtemények jelentenek. Labádi vállalkozása emiatt több annál, mint egy kötetnyi terjedelmet megcélzó terület-meghatározás eredménye, vagyis nem csupán az RMKT XVIII. századi sorozat episztolakiadásának első, folytatásra váró kötete, hanem az episztolatörténet dicső korszakának történetileg hiteles képét nyújtó, a műfaj létmódját is érzékeltető, korszerű kiadvány.

Czifra Mariann

Babits Mihály levelezése 1918–1919

Sajtó alá rendezte Sipos Lajos, Budapest, Argumentum, 2011 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés), 966 l.

Babits Mihály roppant levelezésfolyamából egy elsősorban az *irodalmi köztörténet* szempontjából rendkívüli időszakot, a „forradalmak” kétértelműen lelkes, majd zavarodott évét, Ady halálának és kultikus utóélete kezdetének idejét foglalja egybe a Babits-levelezés legújabb kötete, a kritikai kiadásként készülő sorozat nyolcadik, igen vaskos könyve. Sajtó alá rendezője egyben az immáron kilenckötetes széria főszerkesztője, Sipos Lajos. A története során több kiadót (Ko-

rona, Akadémiai, Magyar Könyvklub) megjárt, de vizuális képében mégis széncsészen egységes, impozáns sorozat 2008-tól biztos révbe jutott, immáron az ügynek elkötelezett Argumentum Kiadó adja ki, a könyvészeti adatok szerint kiadói szerkesztő közreműködése nélkül. Megjegyezzük, hogy Babits néhány prózai művének kritikai kiadása is rendelkezésre áll már, furcsa módon azonban nincs készen még egyetlen lírai kötet sem.

Babits Mihály levelezése közel 10 000 tételt jelent, terjedelemben Goethe és Schiller, Thomas Mann, Stefan Zweig, Kazinczy Ferenc és Arany János levelezéséhez mérhető (lásd SÍPOS Lajos, *A levél mint irodalomtörténet: Babits Mihály levelezése* = Uő, *Új klasszicizmus felé...*, Bp., Argumentum, 2002, 172). Az 1918/19-es levelezéskötet – egészen pontosan 1918. február 1. és 1919. szeptember 1. között született, döntő többségében keltezett levelet, fogalmazványt, töredéket közreadó könyv – 524 sorszámozott levelet tartalmaz, a 2082. levéltől kezdődően. Sorszámokat kapnak a bizonyíthatóan hiányzó, mert reflektált levelek is. Ez a véglegességet sugalló szerkesztői gesztus túlzásnak is tűnhet. Soha nem lehet szerkesztő olyan biztonságban, hogy azt hihesse, itt a vége, minden levél a birtokunkban van. (Intő példa a Schöpflin-levelek kiadása, ahol a szerkesztő a függelékben „x/B”, illetve „y/C” jelzéssel volt kénytelen ellátni a kötet kéziratának és tördelésének lezárása után előkerült leveleket; lásd *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, s. a. r. BALOGH Tamás, [Pécs], Pannónia Könyvek, 2004.) A jelen kötet kicsit kevesebb mint felét teszik ki a levelek, ezt követi Sipos Lajos átfogó, a levelek özönének tematikai csoportjait és a babitsi életút ekkori eseményeit megvilágító, ismertető tanulmánya félszáz lapon. A levelezéssel azonos könyvoldal terjedelmű a jegyzetanyag, ám a kisebb betűméret miatt ez valójában jóval több, mint maga a szöveggözlés. A mutatók után egy külön íven a tárgyalt időszakhoz kötődő facsimile-összeállítás látható, két érdekes rajzzal: az egyik a katedrán ülő Babitsot ábrázolja, a másik Csinszka rajza a költőről.

A kötet időrendben első erőteljes témája a világháború okozta családi trauma, az István öccsének hadifogsága körü-

li nem szűnő, 1916-tól már a korábbi két kötetet is végigkísérő familiáris aggodalom. 1919-ben újfajta szorongás társul a meglévő félelmekhez, a lakásrekvirálás lehetősége. Egyre többet ágál és fenyeget a „vörös sajtó”, míg végül valóban idegenek költöznek az egyemeletes szekszárdi Babits-ház „felesleges” részeibe is, s a költő népbiztosi-baráti segítséget vesz igénybe az ügy elrendezéséhez, a jogos polgári tulajdon visszaszerzéséhez. Elővigyázatosságból Babits is átadta egyik szobáját a nála lakó, mindenek szolgálatokat teljesítő Fekete házaspárnak, s maradék két szobáján osztozott tanítványával, az időnként nála, vele lakó Komjáthy Aladárral. Évtized múltán jelenik majd meg Virginia Woolfnak a kortársak által még feminista ballépésnek, pamfletnek tekintett írása a „saját szoba”-ról. A háború, mit sem tudva, illetve tudomást sem véve az alkotáslélektanról, a művészember ehhez való jogát is elvittatta. (Már minden veszve van, a lemondás közelében járunk, amikor 1919 júliusának végén az írószakszervezet alaprajzot kér Babitstól, mert az írói direktóriumnak végre sikerült egy kormányzótanácsi rendeletet kieszközölni a dolgozószobák védelmében.) Tragikusan ostoba (és egyszerre nevetséges) néhány forradalom alatti más ötlet is, mint például a „szocializált [...] mulatók” ügye. S mindennek tetejébe az Írói Direktóriumnak az a szándéka, hogy az írókat kategóriákba ossza. A bornírt gondolat érdekessége, hogy Lukács György népbiztos elé terjesztendő (talán fel is terjesztett?), komoly, határidős feladat volt. A kiváló, elsörendű írók írhatták volna, ami nekik tetszik, az állam őket nem korlátozta volna. A „másodrendű” íróknak nem járt volna ekkora szabadság, a harmadrendűek pedig már csak „direkt megbízásra, adott ideák felhasználásá-

val” írhattak volna (2551. sz. levél és jegyzete – e jegyzet és sok egyéb forrása is a „Mindenki újakra készül...”: Az 1918/1919-es forradalmak irodalma című, JÓZSEF Farkas által szerkesztett négykötetes szöveggyűjtemény [Bp., Akadémiai, 1959–1967]; fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet erre az elfeledett, pedig alapvető dokumentumgyűjteményre). A képtelenül badar gondolatból akkor nem lett semmi, de a diktatórikus próbálkozásoknak, jól ismervén az 1950-es évek kultúrpolitikai ideáljait és elvárásait, ezzel nem lett vége.

1918 nyarán–őszén Babits is egyik fogalmazója volt a Balázs Béla szerint töle eredő, utóbb [*Lovagrend*] címmel az összes tanulmányt közlő kötetbe illesztett, antimilitarista szövegnek. (Társ szerzői Jászi Oszkár és Szabó Ervin voltak.) Az emelkedett hangú szöveg messze távol van a mozgalmi zsargon gondolati kategóriáitól és nyelvi formuláitól. Maga a „lovag” is meglepő szóválasztás, Balázs Béla és Lukács György tiltakoztak is ellene, ők jóval elkötelezettebbek voltak a politikának, s alkalmazkodtak is annak bevált, könnyen érthető terminusaihoz. Balázs és Lukács az *Európa szolgálai* címet akarták adni a végül semmibe futó kiáltványanak.

Mint már ezekből a példákban is látszik, a kötet legerősebb témája Babits és a forradalmak viszonya. A levelekből kibontakozó kép egyértelmű: Babits vonakodó örömmel fogadta a forradalmakat. A vesztett háború következményének tartotta őket, s ha volt is benne valódi várakozás, ez elsősorban személyekhez kötődött, elsősorban is az imént már említett Szabó Ervinhez (aki a tárgyalt időszakban öt levelet is küldött hozzá) és (a három levéllel szereplő) Ágoston Péterhez. (A kötet jegyzetanyaga nem tud ORMOS Mária Ágoston-monográfiájáról: *A katedrától*

a halálsorig: *Ágoston Péter 1874–1925*, Bp., Napvilág, 2011. Mindig minden bibliográfia bővíthető, de véleményem szerint itt nagyon idevágó, fontos munkáról van szó.) A munkakapcsolatban lévő ismerősök között van még Braun Róbert és egy levéllel – „igaz híve” aláírással – Kunfi Zsigmond is. Az első három névvel tegeződik Babits, Kunfival nem. Kunfi Babits iránti nagyrabecsülése valóságga is lett, az író egyetemi tanári kinevezése ügyében (és az őszirózsások más kinevezni kívánt személyei ügyében) derekasan harcolt, sőt olyan antidemokratikus lépésre is kész volt, hogy az intézményi ellenállás miatt felfüggeszse az egyetem autonómiáját. Tény, hogy Babits Mihály formailag nem felelt meg a kinevezésnek, nem volt doktorátusa. Ám az őt ismerők – mint pl. Hajdu Henrik, a Nyugat szerkesztőségének titkára, utóbb műfordító, a magyarországi skandinavisztika egyik meghonosítója – „a hivatottság terfoglalása”-ként üdvözölte Babits kinevezését (2406. sz. levél). A kötetben sorjáznak a gratuláló levelek. Babits azonban nem volt hajlandó elfoglalni Beöthy Zsolt megüresedett katedráját, hivatalos kinevezését csak május 17-én kapta meg Lukács György kezéből, hivatalos értekezleten csak ez után vett részt, bár már korábból fogva tartotta előadásait. A recenzens megjegyzi: a Pázmány Péter Tudományegyetem 1935-ös „öntörténete” az 1919-ben kinevezett tanárok nevét nem is közli, így természetesen Babitsét sem, ezzel a gesztussal világosan és egyértelműen kiiktatva őket az egyetem 300 éves történetéből (SZENTPÉTERY József, *A Bölcsészettudományi Kar története, 1635–1935*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935).

Visszatérve a forradalmakra, Supka Géza is magukkal ragadták az események, az Uj Világ nevében kért Babitsól

cikksorozatot. A Szózatról írott Babits-tanulmány utóbb „corpus delicti”-vé vált, a „haza- és nemzetellenes” Babits ellen citálták. A költő itt többek között olyanokat ír, hogy a Hazát, így, nagy H-val, „szájtö-mő kócnak használták a szabad szó ellen”, és bűnösnek tekintette az országvezetést a világháborúban játszott szerepe miatt. Schöpflin Aladárt is hatalmába kerítette a lelkesedés, ő az Országos Propaganda Bizottság nevében levelezett Babitscsal. Ez a bizottság a külügyminisztérium felügyelete alatt működött, és feladata az országról terjesztett rémhírek eloszlatása volt. (Megjegyzem, a kötet nem vet számot a ténnyel, hogy a Nyugat egyik legnépszerűbb szerzője, Biró Lajos ekkor külügyi államtitkár volt, és éppen ezzel a feladattal volt megbízva. Még senki nem kutatta és vizsgálta az irodalomtörténe-szek közül a megmaradt iratokat, pedig jócskán érdekes lehet a mi diszciplínánk szemszögéből is.) Többen számítottak a forradalmak hónapjaiban Babitsra ilyen-olyan olvasókönyv, tankönyv megszerkesztésében. A kötet egyik dokumentuma szerint – meglepő, de igaz – még Molnár Ferenc is kapott szerepet az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövet-ségében, a „Népegyetem” felállításának indítványát ő terjesztette elő 1919 január-jában. Babits és Schöpflin esete mutatja, hogy heveny, azaz gyors lefutású volt az illúzió. 1919 júniusában, látva a kommuni-szta hatalomgyakorlás valóságát (ekko-riban sokakat tartóztattak le a vörösök), Babits lakásán Fenyő Miksa és Schöpflin kiáltványt szerkesztett, amit alá akartak íratni a magyar szellemi élet kiváló kép-viselőivel, hogy aztán Bécsben nyilvános-ságra hozzák a terrorisztikus fordulatot és eszközöket leleplező szöveget. A Neue Freie Presse szerkesztőjének segítségét is

igénybe akarták venni a terv megvalósi-tásához, de a félelem meghiúsította azt: nem volt elég aláírója a tiltakozásnak, sem jobb-, sem baloldali emberek nem merték aláírni a terror nyomása alatt. (Részletesebben lásd a kötet által is bő-ven hivatkozott tanulmányt: JANKOVICS József, *Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében*, ItK, 105[2001], 183–213). Babits 1919 júliusában le akart mondani egye-temi tanárságáról, s foglalkoztatta, hogy „elhagyja a Tanácsköztársaság területét” (2589. sz. levél). Babits kiköltözése, emigrációja, kivándorlása – egy Csinszka-le-vélből következtethetően Franciaországról vagy Olaszországról lehetett volna szó – váratlan, új ismeret.

Két megrendítően szép figyelmeztető, óvó-visszatartó levél olvasható a kötetben. A korábbi, még 1918 decemberében, a ra-dikálisan gondolkodó galileisták egyike, az ekkor mindössze 19 esztendő-s Halász Jenny írta. A levélíró az általános lelkesedés napjaitól kezdve figyelte a Világ s a töb-bi újság számait, félvén, hogy a feladatot, hivatalt vállalók között látja a költő nevét. Megköszöni Babitsnak, hogy „azon a pi-edesztálon maradhatott” meg neki, mint „amilyenen őt költeményei olvasásakor láttam s őriztem” (2360. sz. levél). A másik hasonló levél a forradalmi hatalom vég-napjaiban született, írója egy ismeretlen „öreg néni”, Babits szüleinek „valamikor nagyon jó ismerőse”. A feltehetően a régi világhoz tartozó, s ekként konzervatívabb hölgy úgy írja le a költőt, mint aki már nem „privát ember”, hanem „a nemzeté, sajnos hogy nem a tiszta lapján”. Mint „honleány” és a „szeretet jogán” avatkozik a költő sorsába, s kéri, „hogy ne tovább!” „... adja Isten, hogy vissza tudja szerezni mindazt, amit bűnös könnyelműségében

elpazarolt”. Nagyon szép dokumentuma ez a levél a régi Magyarország traumájának, ijedségének, értékörző ragaszkodásának. A lateiner és/vagy dzsentri családok történetének tipikus pillanatát rögzíti ez a hang (2592. sz. levél). Pedig milyen keveset tett valójában Babits! Írt néhány cikket, rövidebb tanulmányt, elment néhány gyűlésre, s elvállalta az egyetemi tanárságot. Ez utóbbira kétségbevonhatatlanul érdemes és méltó volt, ha az alakiságok hiányoztak is hozzá, de neve az egyetemmel sokszor ütköző, radikális szellemi megújulást kívánó Kunfival, a miniszterrel és népbiztossal kapcsolatban került a nyilvánosság elé. Olyan emberrel, aki többek között eltörölte a felekezeti megjelölést a hallgatói nyilvántartásban. Ez a lépés akkor, s utóbb is a felforgatás *sine qua non*-ját jelentette.

Külön történet Babits Mihály kapcsolata Lukács Györggyel. A recenzens bizonyos benne, hogy Babits 1945 utáni megbélyegzése, évtizedre szóló kitagadása a modern magyar irodalom fővonalaiból – persze nem egyedül esett áldozatául a kommunista ideológiának és személy szerint az ideológusnak – erre a korszakra, a kapcsolatra vezethető vissza. 1910-től volt disputa kettejük között, eltérő művészetfelfogásuk nyilvánvaló tény volt – *A lélek és a formák* című Lukács-kötetről írott Babits-kritikával indult, erre Lukács válaszolt, majd a drámai formáról vitatkoztak –, párbeszédük a Nyugat hasábjain lefolyt irodalomelméleti, filozófiai viták egyik legérdekesebbje. A tárgyalt időszakban több levelet váltottak, az első levélben még magázva szólítja meg őt Lukács, s jelzi, Balázs Béla megítélése kapcsán új könyve előszavában (ismét) figyelmeztetni fogja Babitsot, ezúttal elfogultságára. Más tereken – jelzi Lukács – „szolidari-

tasunkat (legalábbis részemről) – ezen áthidalhatatlan ellentét a legkevésbé sem befolyásolja” (2180. sz. levél). A következő levél tegezve szólítja meg a költőt. Az 1918. decemberi levél tartalma önmagában homályos, találkozót kér Babitstól, hogy Mannheim Károlyval együtt meglátogathassák (2365. sz. levél). A jegyzetek bővebb, de ellentmondást tükröző eligazítást tartalmaznak. Az egyik állítás szerint a filozófus kapacitálta Babitsot, hogy lépjen be a kommunista pártba, „kultuszminiszteri tárcával biztatva őt közelebbi uralomra jutásuk esetében”. A párttagság forszírozásának ügyét közel egykorúan Babits is említette a *Magyar költő kilencszáztizenkilenben* című tanulmányában (Nyugat, 1919/14–15, 699). Tagadta viszont a párttagságra ösztönzést Lukács György a *Megélt gondolkodás* című nagy, életrajzi interjúban (LUKÁCS György, *Megélt gondolkodás: Életrajz magnószalagon*, az interjúkat készítette EÖRSI István és VEZÉR Erzsébet, Bp., Magvető, 1989, 158). Babits 1919-es cáfolata – ekkor Lukács már Bécsben volt – bizonyosan nem erősítette az amúgy is inkább vitatkozó irodalmi kapcsolatot.

Az 1919-es év kezdetét mégsem a politika, hanem szinte kizárólagosan Ady Endre halála uralja. A Nyugat nevében Babits fogalmazta a költő gyászjelentését, Móricz Zsigmonddal együtt választották ki a Kerepesi temetőben a költő sír helyét is, s Hatvany Lajossal nézték meg az ácsok építette még üres ravatalt a Nemzeti Múzeum középső termében. A temetésen az érmindszentiek, az Ady-szülők és Ady Lajosék nem voltak jelen, az időjárás közbeszólt. Nehezen tudjuk elképzelni azt a fájdalmat, amit az „édes” emiatt érezhetett. Udvariisan szinte bocsánatot és engedélyt kérnek, amiért ők is kifejezik kü-

lön fájdalomukat egy saját gyászjelentőn. „A magyar literatura súlyos vesztesége mellett oh, ne tűnjék fel hivalkodásnak a mi külön mélységes gyászunk, keserű bánatunk, hiszen mi mindenünket elveszítettük Benne!” (2413. sz. levél.) A szülők azt hitték, remélték, visszakaphatják fiuk holttestét, hogy a budapesti temetés csak ideiglenes. Ha látták volna, micsoda tömeg tolongott a Múzeum kertjében a ravatal körül – szerencsére erről maradtak fenn fényképek –, tudhatták volna, a fiukat soha nem szerezheti vissza már Érmindszent. A halál utáni újfajta Ady-kultusz kezdőpillanata volt ez, a soproni Frankenburg Irodalmi Kör a temetés után két nappal hosszú táviratban invitálja Babitsot egy irodalmi estre, mely egyben a város kiállítását is bizonyítaná a magyar kultúra mellett. (Igen, ez a szöveg már előre jelzi a Monarchia felbomlásának, az új államhatárok meghúzásának fenyegetését!) Ugyancsak alig egy héttel Ady halála után megalakult az Ady-szobor Országos Bizottság, Károlyi Mihály elnökletével. A Nyugat emlékszámot adott ki, Babits sürgette a költő életrajzának megírását is. A később zavarossá váló, mert kisajátító, a tényeket átértelmező Ady-filológia is innen indul. De a legérdekesebb Babits és a fiatal özvegy viszonya. (A különös kapcsolat eddig is ismert volt, a Csinszka–Babits levelezést lásd *Kedves Csinszka! Drága Mis! Babits és Csinszka levelezése*, kiad. NEMESKÉRI Erika, Bp., Pesti Szalon, 1994.)

Csinszka fiatal volt, – ahogy ő mondta magáról – „halálfáradt”, tetszelgett az „árva megkínzott huszonnégy év”-vel. Egészen bizonyosan meggyötörték az Adyval töltött nehéz-beteg évek, a halál körüli események, aztán az Ady-jogok körüli per, az Ady Lajossal folytatott csata. Hogy tudatosan kinézte-e magának Ba-

bitsot mint férfit is akár, vagy csak valóban támaszt keresett, nem tudhatjuk, ki-ki emberismerete szerint dönthet az ügyben. Rockenbauer Zoltán Csinszka-életrajza jól dokumentálja későbbi kapcsolatait is, köztük rövid ideig tartó érzelmi hevülését Mikes Lajos iránt, majd belehabarodását Bárczy István ex-főpolgármesterbe, aki az 1930-as években a felsőház tagja volt (ROCKENBAUER Zoltán, *A halandó múzsa: Ady özvegye, Babits szerelme, Márfy hitvese*, Bp., Noran, 2009). A Babitsnál bejelentkező első fergeteges és rafinált levél jól eltalálta és megijesztette a költőt. Szembe ment Csinszka nemcsak a konvenciókkal, de bizony a jóérezsű köteles gyásszal is, ahogyan kacérkodik, mórrikálja és nélkülözhetetlenné akarja tenni magát Babits életében. De aztán megjön a viszonzás is, amikor a költő már „Mihályod”-ként írja alá a levelet. Ady özvegye kétségtelenül szerepet játszik, s ez a szerep olykor nem is csak az övé. Kölcsönveszi Lesznai Anna Ady-párna gesztusát is, amikor díszpárnat hozva magával lecseréli a költőnél látott „rémes kézimunkákat”. Egyik levélben Csinszka tüdőbajra vágyik – itt is a szecessziós *szerepminta*, a betegség kultusza ütökzik ki. Felszalad virágot cserélni a költő lakására annak távollétében. A leveleknek nagy amplitúdókkal leírható lendülete van, hullámszik a kapcsolat, egészen odáig, hogy Babits válik ragaszkodóbbá, mintha neki volna fontosabb a nő jelenléte. De lassan „leszokják egymást” – így írja Csinszka –, eltávolodnak egymástól. Csinszka festeni kezd, közeledik az új elejtendő vad, Márfy Ödön. Egyvalamiről, pontosabban valakiről nem esik szó Babits és az özvegy leveleiben: Ady Endréről. Csinszka elkísérte néha Babitsot a költőnek Adyról szóló egyetemi előadására, de aztán egy távolmaradása alkal-

mával azt írja, „olyan kevés benne a nap minden érdeklődés”.

Babitshoz más nők is vonzódtak, ki személyes ismeretség alapján, ki csak a távolból, amúgy szolid Csinszkeként. Nagy benyomást tett Babits Kolozsvárott a közönségére, ahol irodalmi esten járt, Tessitori Nóra ezt követő levelei a legjobb értelemben vett úrinő rajongását mutatják. (Passuth László akkor tizennyolc éves helyi gimnazista volt, utóbb ő is felelevenítette, milyen hatással volt rá a költő hangján megszólaló *Húsvét előtt*.) Aztán ott van a sokáig névtelenségbe burkolózó egyetemi hallgató, Csoma Mária, az áhítat hangján szóló, de a gondolatot sem nélkülöző leveleivel. Mindössze két betűvel jelezte magát Th. D.-ként, aminek feloldása a „thankful disciple”, azaz hálás tanítvány. Csak a következő kötetben olvasható utolsó levelében leplezi majd le magát, s nem tudjuk, beszélt-e egyáltalán valaha is szemtől szembe Babitscsal. (Katherine Mansfield vagy Kaffka Margit remek történetet tudott volna írni ebből az elfojtott vallomássorozatból.) S ott vannak persze a levelekben a fiatal férfiak, a hálás tanítványok, Komjáthy Aladár, Szabó Lőrinc, vagy az olyan érettségiző gimnazisták, mint a pápai Links Artúr, aki verseket küldött bírálatra. Ki gondolta 1918-ban, hogy ez az akkor tizenhét és fél éves tanuló lesz az, aki New York-i emigrációjában Ignotust fogja látogatni az elmeógyógyintézetben, ahová a zavart egykori szerkesztőt vitték, s ő fogja bizonyítani róla az orvosoknak, hogy igen, valóban jól ismerte Freudot, valóban levelezett vele, nem elmeháborodott, amikor erről beszél. (LINKSZ Artur, *Harc a harmadik halállal: Ifjúkorom Magyarországon*, Bp., Magvető, 1990. Erről az érdekes memoárról nem tud a kötet jegyzetanyaga.)

Ady halálával egy szerkesztői szék is megüresedett a Nyugatnál. A Károlyi Mihály megbízásából ekkor Bernben tartózkodó Ignotus hosszú levélben hatalmazta fel Babitsot, hogy formálja saját képére a folyóiratot, s ő javasolja azt is, vegye maga mellé szerkesztőként Móriczot. Hármójuk neve lenne a garancia arra, írja Ignotus, hogy „a Nyugat a mai állapotok közepett azt az érettséget, felelősségtudást s a speciálisan magyar ügyön való csüggést jelentené, ami ma a magyar irodalomnak külön történelmi hivatása”. S ugyanebben a levélben az „urbánus” Ignotus szerkesztőként felveti a földkérdés ügyét, hogy íratni kellene valakivel a problémáról. A próféta szólt belőle, a következő, Trianon utáni történelmi korszak talán központi kérdése ez volt, ez lökte felszínre a népi írók mozgalmát, s így kerül majd Illyés Babits közelébe, sőt egyenesen mellé. A trianoni országekisebbitő döntés még nem része ennek a kötetnek, de már vannak komoly előjelei. Kassák írja meg az *Egy ember életében* – Sipos Lajos idézi a jegyzetekben (2557. sz. levélhez tartozó jegyzet, 838) –, Babits mennyire kiborult egy ízben, amikor egy újabb ezt a lehetőséget pedző hír érkezett. „Tudjátok meg, hogy elveszítjük a hazánkat! Gyalázat az, ami itt történik. [...] Jönnek a csehek és a románok, és az országot fölkoncolják! Elvész ez a szép ország, ezer év tradícióit, gyönyörű eredményeit dobjuk oda semmiért!” Kassák szerint Babits szinte extatikus dühvel, ijesztő hangossággal tört ki magából. A jelenet dátuma bizonytalan, Kassák regényes története nélkülözi a naplószerű pontosságot, benyomásokat, hangulatokat, emlékeket idéz fel. (Érdemes itt megemlíteni a Babits életrajzi kronológiát, RÓNA Judit munkáját, amely éppen az ilyen tisztázatlan vagy bizonytalan keltezésű adatoknak megy

utána; az eddig publikált anyag. *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája, 1883–1908*, Bp., Balassi, 2011 [Babits-kronológia, 1.] De látjuk, mekkora volt Babits félelme és ragaszkodása is a múlthoz, noha az irodalmi modernizáció programját nemhogy nem utasította el, de szorgalmazta. Az októberi forradalom előtt Ignotus is új államhatárokról beszélt már, de hozzátette, hogy „területében remélhetőleg nem csökkenő független Magyarország”-ra gondol (2312. sz. levél, 177).

Essen még szó a recenzióban arról a kérdésről, amiről nemzeti irodalmunk kapcsán még mindig nem fontosságához mérten beszélünk: a magyar művek idegen nyelvű fordításairól, a magyar irodalom nemzetközi pályafutásáról. Babitsnak – miként Kosztolányinak és másoknak – elsőrangú fordítója volt Stefan I. Klein személyében. Fáradhatatlan, invenciózus, az idegen ízlést és piacokat jól ismerő, a szerzőt és a kiadót folytonosan ösztönző fordító volt, az elsők között, aki a modern magyar irodalmat a külföldnek megmutatta, s akit – ezt is közli Sipos Lajos jegyzetapparátusa – Márai is megörökített az *Egy polgár vallomásaiban*. Az ekkor Svájcban élő-tartózkodó, amúgy nagyon is baloldali Stefan Klein levelei tágabb, mert nemzetközi kontextust hoznak a kötetbe: 1919 februárjában a „kommunista» Leipzig”-et idézi meg. Az itt-ott elszórt Klein-adatok (pl. Kosztolányi-fordítások, a kritikai kiadás adatai, Márai német megjelenései stb.) összegzésre várnak, különösen, mert az *Új magyar irodalmi lexikon* sem vett tudomást létezéséről. (Egy közel-múltban megjelent életrajzi kötet Stefan Klein feleségéről, az író és szintén fordító Hermynia zur Mühlenről, segíthet ebben a feladatban: Manfred ALTNER, *Hermynia zur Mühlen: Eine Biographie*, Bern, Peter Lang,

1997. Stefan I. Kleinről is közöl adatokat Manfred ALTNER egy másik tanulmánya, a *Biografische Notizen zu Victor von zur Mühlen und Stefan I. Klein = Literatur in der Peripherie*, hrsg. von der Theodor Kramer Gesellschaft, Red. Siglinde BOLBECHER, Johan HOLZNER u. a., Wien, Verlag für Gesellschaftskritik, 1992, 218–232.)

A nehezen kezelhető, mert rendkívül terjedelmes, könyvjelző nélküli kötetet – az időrend szerint – a visszarendeződésről hírt adó levelek zárják. Meg kell védeni a kötetthatárt, mert az 1919-es augusztus valóban cezúrát rajzol ki. Nem irodalmi korszakhatár ez, hanem politikai, de az irodalom szervezetei is átrendeződnek. „A »proletárdiktatúra« irtózatos nyomása alól fölszabadulva [...] új honfoglalás”-ra készülő új szervezet alakul, a Magyar Írók Szövetsége, s ügyvezető elnöke, Szabó Dezső „hazafias tisztelettel” kéri Babits Mihályt a csatlakozásra. Babits Mihály részt vett ugyan néhány előkészítő ülésen, de nem lépett be a szervezetbe. Szabó Dezső másutt kifejtette, hogy a szervezet „faji alapon” fog működni, az augusztus előtti szerveződések a hivatalosság (és persze Szabó Dezső is) „internacionalistá”-nak, „szabadkőműves”-nek, „szocialistá”-nak és „zsidó”-nak tekinti, s az új szövetség a „keresztény nemzeti kurzus” reprezentációja lesz. Ez valóban olyan határpont, amely megérdemli a kiemelését. (Talán jobb lett volna az 1918-as évből a háború végét megelőző hónapokat az előző kötethez csapni, könnyebben forgatható terjedelmet eredményezett volna.)

A kritikai kiadás minden írást, szót fontosnak tekint, létének lényege, hogy nem válogat, nem súlyoz a szövegek között, mindent közread. Most mégis azt kell mondanunk, a kötet kiemelkedik a sorozat egészéből. Kiemelkedik, mert mint a

bevezető bekezdésben már mondtuk, egy különleges, s ma újfent sokat emlegetett, rövid, de meghatározó időszakról, utak elágazásáról szól. Magyar tudósok sora kényszerült emigrációba vagy húzódott vissza, pályák törtek ketté, s kezdődött egy tragédiába torkolló politikai korszak. Sipos Lajos rendkívül fontos munkát vég-

zett, s ezen nem változtatnak a jegyzetelés olykori döccenői (sok a túljegyzetelés, másutt viszont kiegészíthetők-pontosíthatók volnának a magyarázatok). A verskötetek szerkesztői csapatának nem lesz könnyű dolga, a mérce magas. Önmagában azzal is, hogy a leveleket közreadó sorozat már 1921-nél jár.

Széchenyi Ágnes